

לשכת רב הקמפוס

הפקולטה למדעי היהדות

דף שבו עי

פרשת כי-תצא, תשס"ז
מספר 718

מאת המרכז ללימודי יסוד ביהדות
ע"ש הלנה ופאול שולמן

משפט הבכורה

בפרשתנו נכתב על זכויות הבכור: "כי את הבכור בן השנואה יפיר לתת לו פי שנים בכל אשר ימצא לו כי הוא ראשית אנו לו משפט הבכרה" (כא:יז). מכאן למדים שהבכור מקבל שני חלקים כאשר מחלקים את נכסי אביו הנפטר בינו ובין אחיו. הרמב"ם מסכם זאת במשנה תורה (הלכות נחלות ב א): "הבכור נוטל פי שנים בנכסי אביו שנאמר 'לתת לו פי שנים'".¹

במשך הדורות התעוררה השאלה אם על פי ההלכה אפשר לחלק את הרכוש של הנפטר שלא על פי דין תורה.² מדובר כאן בבעיה כפולה: מעשית ועקרונית. כלומר יש לעיין במקורות כדי לקבוע אם הדבר אפשרי, ואם כן – האם הוא רצוי. מתברר שבצד המעשי הדבר אפשרי בהחלט על ידי כתיבת צוואה, בתנאי שהמוריש ינקוט לשון מתנה ולא לשון ירושה. וכותב הרמב"ם:³

אמר פלוני: 'בני יירש חצי נכסי, ושאר בני החצי', דבריו קיימים, אבל אם אמר: 'הבכור יירש כפשוטו', או שאמר: 'לא יירש פי שנים עם אחיו', לא אמר כלום, שנאמר 'לא יוכל לבכר את בן האהובה על פני בן השנואה הבכור כי את הבכור בן השנואה יכיר'... במה דברים אמורים? כשאמר בלשון ירושה, אבל אם נתן מתנה דבריו קיימים, לפיכך המחלק נכסיו על פיו לבניו כשהוא שכיב מרע, ריבה לאחד ומיעט לאחד והשוה להן הבכור דבריו קיימים, ואם אמר משום ירושה לא אמר כלום.

אם כן, כל אדם יכול לחלק את רכושו כרצונו, אלא שעליו להיזהר שניסוח דבריו לא יסתור את דברי התורה.

ומה בדבר ה"רצוי"? לכאורה משתמע מפשוטו של מקרא שאין לנהוג כן. הלוא כתוב קודם לכן: "כי תהיין לאיש שתי נשים האחת אהובה והאחת שנואה וילדו לו בנים האהובה והשנואה והיה הבן הבכור לשנואה. והיה ביום הנחילו את בניו את אשר יהיה לו לא יוכל לבכר את בן האהובה על פני בן השנואה הבכר (כא:טו-טז)".

נמצאנו למדים שאסור להעדיף את בן האהובה על פני בן השנואה, ואין חשיבות למסגרת הפורמלית של העברת הרכוש.

ובגמרא מובא (בבא בתרא קלג ע"ב):

תא שמע: דאמר ליה שמואל לרב יהודה: 'שיננא לא תיהוי בי עבורי אחסנתא ואפילו מברא בישא לברא טבא וכל שכן מברא לברתא' (חריף, לא תהיה בין המעבירים אחוזה אפילו מבן רע לבן טוב, וכל שכן מבן לבת).

על יסוד דברים אלה לא רצה ה"חתם סופר" להתקין צוואה שבה השווה האב את הבנים לבנות.⁴ לכן יש שהציעו פשרה כדי לצאת גם מדיני שמים: המוריש יחלק את רוב רכושו כאוות נפשו אך ישאיר חלק קטן סמלי שיחולק לפי דין תורה.⁵

¹ וראו גם את דברי הרמב"ם במצוות העשה האחרונה (מצוות עשה רמ"ח): "ומכלל דין זה בלי ספק, שיהיה הבכור יורש פי שנים, כי זה משפט ממשפטי היורשים".

² נדון כאן במשפט הבכורה. ברם, אותה בעיה מתעוררת בעניין ירושת הבנות כשיש בנים ובירושת אשת הנפטר.

³ הלכות נחלות ו ג-ה, על פי המשנה בבא בתרא ח ה.

⁴ שו"ת חתם סופר חושן משפט, חלק ה סימן קנג.

יש המבחינים בעניין דין הירושה מן התורה בין קרקעות למיטלטלים. לטענתם, אין להסתפק בירושה סמלית לפי דין תורה, אבל דרישה זו איננה תקפה אלא בזמן שעם ישראל יושב על אדמתו לשבטיו. רק אז היה אפשר להבחין בכל ירושה וירושה בהמשכיותה של שלשלת הדורות שסדר הירושה התורני בנוי עליה. אבל בימינו, כשעזבונו של האדם כולל מן הסתם מיטלטלים ונכסים פיננסיים אחרים ולא רק מקרקעין או נכסים שירש מאבותיו אלא גם, ואולי בעיקר, נכסים מסחריים שרכש בחייו, אפשר להקל עוד ולהסתפק במעשה סמלי.⁶

מה הדין היום, במדינת ישראל?⁷ החוק הישראלי שונה מן ההלכה, וכל הבנים יורשים בשווה. בית הדין אינו יכול לפסוק על פי דין תורה, אלא אם כן "כל הצדדים הנוגעים בדבר הביעו בכתב את הסכמתם לכך".⁸ יש מקום להצטער על שינוי זה, אבל לפי השופט אלון הבעיה היא אי-התאמת ההלכה על ידי הממסד הרבני להלך הרוח של היום, התאמה שמתאפשרת על פי ההלכה באמצעות הכלים העומדים לרשותו של הממסד הרבני, ולא אי-קיום דיני תורה על פי תוכנם המקורי. וכותב אלון:⁹

במספר ניכר של הוראות לא קלט חוק הירושה את עמדת המשפט העברי... ואכן כמה חברי כנסת התנגדו להוראות אלה באשר הן נוגדות את דין ההלכה. אך דומה שאם כנים אנחנו בדרישה של קליטת עקרונות המשפט העברי בהתחשב עם המציאות החברתית והשקפת העולם הרווחת בציבור הישראלי ברובו המכריע, לרבות אצל רוב המכריע של הציבור הדתי עצמו, לא נוכל לטעון בתום לב שאכן צריכות היו הוראות אלה להיקלט בחוק הירושה של הכנסת. והרי ראינו שגם במשפט העברי נקבעה שורה ארוכה של תקנות לקראת המגמה של שוויון בירושה בין שני המינים... עם קום המדינה הציעו הרבנים הראשיים הרצוג ועוזיאל הצעות לתקנות במסגרת ההלכה... אך הצעות אלה נתקלו בהתנגדות מטעם רבנים אחרים, והדבר לא יצא לפועל. על חוסר מעשה זה מצד נושאי ההלכה אין אלא להצטער צער רב.

בחשוון תש"ט הציע הרב הרצוג לחוקק חוק שלפיו בנו בכורו של מוריש שלא הודיע בבית דין לפני מות המוריש שהוא עומד על זכויותיו בככור, ייראו בו מי שוויתר על זכויות הבכורה שלו. תקנה זו, הנסמכת על "קצות החושן" (חושן משפט, רע"ח ג), מאפשרת בדרך כלל לחלק את הירושה בשווה בין האחים. אם הבכור הכריז שאינו מוותר על זכויותיו, המוריש יכול לכתוב צוואה. הצעתו לא התקבלה. השאלה העומדת לפנינו היא איך להתייחס למשפט הבכורה על רקע המציאות והמקובל בימינו? יש שני דרכי גישה לדין זה של הבכור:

א. דין זה מן התורה, ואין לנו רשות להרהר אחריו, היות שאין ביכולתנו לעמוד על החכמה האלוקית, ולפיכך עלינו לקיימו כפי שהוא.

ב. דין זה אינו תואם את הלך הרוח של החברה המודרנית, אלא את מה שהיה מקובל בחברה העתיקה. הרי יש עדויות שבעבר הרחוק היה הבכור היורש העיקרי¹⁰ בין האחים.¹¹ דין זה משקף אפוא השקפת עולם שאיננה מקובלת היום. הרמב"ם נתן דעתו לכך וכתב בעניין איסור "בל תוסיף":¹²

כיון שידוע לפני ה' יתעלה שדיני התורה הזו יש צורך בכל זמן ומקום כפי שנויי המקומות והמאורעות וחיובי הנסיבות, לתוספת במקצתן או גירעון במקצת, לפיכך הזהיר על התוספת והגירעון... מפני שזה היה מביא להפסד חוקי התורה ולסבור בה שאינה מאת ה'... ואלו היה העיון החלקי הזה (התייחסות לנסיבות והתחשבות בהן בקביעת הלכה) מותר לכל אחד מן החכמים, היו אוכדים בני אדם בריבוי המחלוקות והתפצלות השיטות.

נמצאנו למדים שמשפטי התורה אינם בהכרח מתאימים לכל מקום ולכל זמן, ואף על פי כן התורה אוסרת לחולל בה שינויים לא מבוקרים, שמא התנהגות כזאת תפגע קשות בתורה ובתכניה. אבל הרמב"ם סבור

⁵ וכתב ר' שמעון בן צמח דוראן, הרשב"ץ (אלג'ר, המאות ה"ד-ט"ו) בעניין זה: "ובטופסי שטרות לראשונים ז"ל יש שיור (ליורשים שמדין תורה) ד' וזוי וכתב גאון ז"ל דמשום כדי שתהא רוח חכמים נוחה הימנו" (יורה דעה, חלק ג, סימן קמז). וראו מאמרו של בן ציון גרינברגר: "עקרונות דיני הירושה: למען יירשו בני ישראל איש נחלת אבתיו", פרשת מטות-מסעי, תשס"ב, גיליון 82 (<http://www.daat.ac.il/mishpat-ivri/skirot/82-2.htm>).

⁶ דברי שו"ת מנחת יצחק בעניין זה (יורה דעה, חלק ג, סימן קלה).
⁷ לדעת הרב אליהו היישריק, דיין בבית הדין הרבני בבאר-שבע, ראו: <http://www.daat.ac.il/daat/toshba/ishut/ishut15.htm>.

⁸ חוק הירושה, תשכ"ה, סעיף 155.

⁹ מנחם אלון, המשפט העברי, תולדותיו מקורותיו עקרונותיו, ירושלים תשנ"ח, כרך שלישי, עמ' 1413-1414.
¹⁰ אנציקלופדיה עברית, ערך "בכור", כרך ח עמ' 693-694, אך לא ברור דיו מה היה חלקו. המקורות לכך הם חוקי ח'מורבי ותעודות שומריות מדרום בבל. ואולם בחוקי אשור ובתעודות נזוי נזכר בפירוש דין הירושה הכפולה לבן הבכור (אנציקלופדיה מקראית ערך "בכור", כרך ב עמ' 125; ערך "אשור", כרך א עמ' 376).

¹¹ התורה הגבילה את זכויות הבכור כשהעניקה לו פי שניים בלבד.
¹² מורה הנבוכים ג, מא.

שבית הדין הגדול והוא בלבד מוסמך להכניס שינויים קלים וזמניים, שאינם פוגעים במוחלטות התורה אך מאפשרים התאמה לנסיבות הזמן או המקום: "כי בהסדר זה תתמיד התורה אחת, וינוהל כל זמן ומאורע כפי הראוי לו".¹³ כך ביקש לעשות הרב הרצוג כשהציע לעמיתיו להכניס שינויים מסוימים בדין זה של הבכור, כל זה במסגרת ההלכה המסורתית. אלא שכנראה אין הממסד הרבני בימיו ראה את עצמו בעל סמכות דומה לזו של בית הדין הגדול.

ד"ר אלכסנדר קליין
המחלקה למתמטיקה ומכללת אשקלון

הדף מופץ בסיוע קרן הנשיא לתורה ולמדע
כתובתנו באינטרנט: <http://www.biu.ac.il/JH/Parasha/>

¹³ שם שם:מא. לכאורה, דברים אלה סותרים את מה שכותב הרמב"ם במורה הנבוכים ב לט, ששם הוא מבהיר שתורתנו מושלמת לכל הזמנים ואין מקום לשינוי כלשהו. ראו יעקב לוינגר, הרמב"ם כפילוסוף וכפוסק, ירושלים תשנ"ב, עמ' 62 ואילך.